

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

---

Autographs of Yehuda Halleivi /

אוטוגרפים מידו של ר' יהודה הלוי

Author(s): ד. גויטיין and S. D. Goitein

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 393-412 (תמוז תשט"ז), כרך חוברת

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23588347>

Accessed: 05-05-2020 17:20 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

אוטוגראפים מידו של ר' יהודה הלוי

מאת ש. ד. גויטיין

האם אין זה תמוה ביותר, שעדיין לא נמצא שום אוטוגראף מידו של ר' יהודה הלוי? אמנם בילה המשורר את רוב ימיו בספרד, אך אין ספק שהריץ איגרות אל מצרים, כשם שיש בדינו איגרתו אל ר' חביב מאלמהדיה בצפון־אפריקה, וכפי שיוצא בבירור, למשל, מן הכתובת מעל השיר מס' עב, עמ' 105, בכרך א של הדיואן בצירוף עם הבית השני שבאותו שיר¹. יתר על כן: ידועים כמה אישים, הן באלכסנדריה והן בקאהיר, שהקדיש להם המשורר שירים ושיגר אליהם איגרות, — ואיך אינה המקרה, שלא הגיעו מכל זה כלום, בשעה שמספר האוטוגראפים של הרמב"ם או של בנו ר' אברהם, למשל, אינו קטן כלל. סיבת הדבר, לדעתי, שאיגרות, פרי רוחו של המשורר המפורסם, נשמרו היטב־היטב, כדי ללמוד מהן את מלאכת החיבור והכתיבה, ועל כן הנחילו אותן מקבליהן מדור לדור, עד שקרה להם מה שקורה לכל רכוש עשוי מחומר עדין: שרפות, גנבות ומקרים אחרים כילו אותן. יש גם לשער, שאיגרות אלו לא נכתבו על־ידי המשורר עצמו, אלא בידי סופר מומחה.

לא כן הדבר ביחס למכתבים אישיים, שכתבם המשורר כלאחר־יד ובלשון הערבית — ולא בעברית, כדרך שחיבר את איגרותיו. ביחס למכתבים כאלה נוכל להניח שנשתמרו אצל מקבליהם, כשם שלא הושמדו דברי כתב אחרים, שנרשמו בהם אותיות עבריות, ובבוא הזמן, כלומר משלא היה עוד צורך בהם, הושלכו, כחומר אחר מסוג זה, אל בית גניזה. אלא ששהותו של המשורר במצרים היתה קצרה ביותר (5—10 חודשים), ואז, כשהיו עיני כל העדה נשואות אליו, היה מקום לחיבור איגרות מפוארות בעברית, אך לא לשליחת פתקות קצרות בערבית. משום כך אין פלא שלא הגיעו עד עתה מכתבים מתקופת שהותו במצרים. ואילו בספרד לא נשתמרו גניזות מאותה מאה שחי בה המשורר. משום כך מכתבים שנכתבו בספרד כלאחר־יד ובשפה הערבית, יכלו להגיע אלינו דרך הגניזה הקאהירית רק אם היה מקבלם יהודי ממצרים, ונשאם עמו אל ארצו. ואמנם מכירים אנו אדם כזה, והוא חלפון בן נתנאל דמיאטי. העובדה שהיו לו קשרים עם ר' יהודה הלוי — היתה ידועה מזמן, ופרטים ממשיים על היחסים בין שני האנשים נודעו לנו מתוך המסמכים שנתפרסמו במאמריי "הפרשה האחרונה בחיי רבנו יהודה הלוי לאור כתבי הגניזה" (תרביץ, כד, עמ' 21—47) ו"רבנו יהודה הלוי בספרד לאור כתבי הגניזה" (שם, עמ' 134—149). כבר שיערתי (שם, עמ' 147), בנוגע לשני מכתבים מופנים אל חלפון בן נתנאל, שר'

1. "וכתב אלי אלרייס הבה אללה בן אלששי". עי' מאן, היהודים במצרים, א, עמ' 234—235. השיר הנרמז לעיל אומר: "אשר לבש במצרים מעיל הוד / ונשמע עד ספרד פעמונו".

יהודה הלוי כתבם. אולם מאחר שהיה ספק בדבר, הנחתי את פרסומם עד שתימצא הוכחה חותכת שאמנם כן הדבר. דומני, שהוכחה כזו ניתנה בידינו עכשיו, לאחר שזוהה מחבר המכתב המסומן להלן במס' ד. סופו של דבר נתגלה עוד מכתב הכתוב באותה יד (להלן: מכתב ג), והריני מגיש בזה את כל החומר לפני המעינים.

צלי להקדים ולהעיר, שקריאת המכתבים הנ"ל כרוכה בקשיים רבים. הכתב העברי הספרדי של אותם ימים אינו רהוט ביותר בלבד, אבל קשה לקריאה בייחוד על-ידי כך, שהדמיון בין אותיות שונות, ולהפך: כתיבת אותה אות בצורות שונות, — מצויים בכתב ההוא יותר מאשר בכתב המערבי או המצרי, ולא-כל-שכן התימני, של אותה תקופה. מי לנו עד נאמן יותר לאופיו המשונה של אותו כתב מן האנדאלוסי הגדול ר' משה בן מימון, האומר באחת מתשובותיו²: "וממה שראוי לדעתו שזה הכתב, ר"ל כתב אשורי, הוא אשר ניתנה בו התורה... ולכן אסור להשתמש בו בזולת כתבי הקודש. ולעולם ישראל כך היו עושים ולא היו כותבים כתביהם וכתב חול שלהם זולתי בכתב עברי ולכן תמצא חרות תמיד על שקלי הקודש דברים של חול בכתב עברי³. ובגלל זה העניין שינו הספרדיים כתביהם והחליפו צורות אותיותיהם בצורות אחרות עד שנעשה כאלו כתב אחר, כדי שיהיה מותר להשתמש בהם בדברי חול ומנע רבי' יוסף הלוי ז"ל⁴ לכתוב הגט בכתבנו זה שאותיותיו מחוברות מאוד ואמר יבוא ממנו משמע תרי לשאני בגיטא וזה מפסידן"⁵.

2. תשובות הרמב"ם, מהדורת אברהם חיים פריימן, ירושלים תרצ"ד, תשובה ה, עמ' 5 למטה, 6 למעלה. החל במלים "ובגלל זה העניין" ניתן תרגומו של ד"ר יהושע בלאו מן המקור הערבי בכ"י אוכספורד 814b, ותודתי נתונה לו בזה. השוואה אל התרגום הנדפס אצל פריימן מראה כמה זה בלתי-מדויק וחסר.

3. כלומר: בכתב העברי הקדמון, ששימש בתקופת המקרא בכתובות, במכתבים שעל-גבי חרס, במטבעות, וכד', אך — כפי שאנו יודעים היום — גם בכתבי קודש.
4. אבן מיגאש.

5. לא רק גיטין, אבל גם מסמכים משפטיים אחרים, כגון חוזי שותפות, לא נכתבו באותה תקופה בספרד בכתב העברי האנדאלוסי הרהוט אלא בכתב אשורי של סופרי בית-דין — מכל מקום לפי החומר מן הגניזה הנמצא בידי. בזמן מאוחר יותר השתמשו בכתב הרהוט במסמכים משפטיים, ע"י למשל, הפקסימילות בחוברת: José Maria Millas, Contratos de Judios y Moriscos del Reino de Navarra, מאדריד 1933, תעודה א (שנת 1397), ב (שנת 1407). אגב, הסיפוס של הכתב במסמך א שם שונה מאוד מן האנדאלוסי שבכתבי הגניזה מתחילת המאה השתי-עשרה, בעוד שהכתב במסמך ב קרוב אליו. עוד יותר דומה לו הכתב במסמכים הערביים ממלורקה משנת 1378, שפרסם אותו מחבר — בשותפות עם אחר — במאמר: Albaranes mallorquines en aljamiado hebraicoárabe בכתב-העת "ספרד", ד (מאדריד 1944), עמ' 275—286. רק מעטים מן המסמכים שפרסם מילאס בספרו Documents Hebraics de Jueus Catalans, בארצולונה 1927, הם בכתב האנדאלוסי הרהוט (מס' 5, 6, 7, 33). אני מודה לפרופ' בער, שהשאלני ספר זה (הטופס של הספרייה נמצא בהרצה-צופים).

בגניזה הקאהירית נשמרו מעט מאוד מכתבים מספרד. ומכיוון שהכתב האנדלוסי משונה מכתבים אחרים, היה מי שדימה שידיים שונות שבאותו כתב זהות הן⁶. אני לא עסקתי באיסוף שיטתי של מכתבים אנדלוסיים, אולם כיוון שנמצאים בידי עשרים מכתבים מספרד, שנשלחו אל חלפון בן נתנאל על-ידי עשרה אנשים שונים⁷, רכשתי לי ניסיון מסוים בהבחנת ידיים שונות שבאותו כתב, ואף בזיהוי אותיותיו ובדרכי כתיבתו. אף-על-פי-כן התקשיתי מאוד בפענוחם של מכתבים אלה, ובמיוחד מכתבי רבי יהודה הלוי, וצריך הייתי לחזור אליהם שוב ושוב במשך כמה חודשים. נעזרתי בעבודה זו על-ידי הפרופ' ד"צ בנעט⁸, הד"ר יהושע בלאו ועוזרי הנאמן מר יוסף אליאש, ותודתי נתונה בזה לכולם. מכתבי האנדלוסיים נבדלים מרוב כתבי הגניזה לא רק בכתבם, אך גם בלשונם הערבית. חליפת מכתבים, כפי שנגלית לנו מאוצרות הגניזה, היתה קרובה לחליפת דברים, כלומר לשפת הדיבור, שהיתה מקובלת בארץ המוצא של הכותבים או בחוגם⁹.

6. עי' מה שכתבתי בתרביץ, כד, עמ' 143, הערה 10.

מאת יהודה הלוי	4 מכתבים
" יצחק בן ברוך (שלו הקדיש ר' יהודה הלוי שיר למילת בנו)	" 4
" יצחק בן אברהם בן עזרא	" 3
(כי גם מכתבו של יוסף אלעדני אלממסוי אל חלפון נכתב, לדעתי, על-ידי יצחק אבן עזרא)	
" המשורר יעקב	" 2
" יוסף בן שמואל בן אל[ל] כתוש	" 2
" יוסף בן חיון בן אללכתש	1 מכתב
" אבן מהאגר	" 1
" שלמה בן מימון	" 1
" יצחק בן שבת	" 1
" יוסף בן אלעזר	" 1
בסך-הכול	20 מכתבים

8. פרופ' בנעט לא עבר על מכתבים אלה בצורה שיטתית, אלא רק הציץ במכתב ד אגב שיחה עליו. אולם גם בהצצה של מומחה כמוהו היה משום ראית מה שאחרים אינם רואים. כך, למשל, התקשיתי מאוד בקריאת המלה האחרונה במכתב ד, עמ' א, שו' 15, בצירופה עם המלה הראשונה שבשורות הכתובות בצד. קראתי "אלכתב אלמתקדמין" (המכתבים הקודמים). ואמנם, בשפת הדיבור הערבי היום או בסגנון המצוי בכתבי הגניזה זו היא הצורה הרגילה של לשון. אך יהודה הלוי כתב ערבית ספרותית טהורה, ובה לא תיתכן דרך זו של הבעה. פרופ' בנעט שיער: שמא כתוב שם "אלכתאבין אלמתקדמין" (שני המכתבים הקודמים). בצילום שלפנינו אייפפשר היה לברר זאת. אך מהסתכלתי בבית בצילום אחר של אותו כתב-יד, ראיתי באמת "ן" סופית, ונתאשרה לי הצעתו של פרופ' בנעט כקריאה ודאית.

9. דומני, שבסגנון הכותבים בולטת ההשתייכות למעמד מסוים יותר מאשר המוצא הגיאוגרפי. כך יש, נדמה לי, מעין לשון בין-ארצית של מעמד הסוחרים, שאמנם מתגוננת קצת בהשפעת נוהג מקומי. לאחר שיפורסמו עוד מכתבים מוסלמים ונוצרים, אפשר יהיה, אולי, להכיר

ואילו הספרדים, במכתביהם שלפנינו, כותבים בדרך כלל ערבית ספרותית צחה. בשביל הבלשן אין הפתעה בעובדה זו. ספרד היא בגבולו הקיצוני של שטח הדיבור הערבי. שלט בה בליל של לשונות, לא רק הערבית המדוברת והברברית (שפת "הפלשתים", כדברי משוררנו), אבל גם דיאלקטים שונים רומאניים, בני הלאטינית הקדומה ואבות הקאסטילית וכו' של היום. וגם בלשון העברית השתמשו לא מעט, אם כי רק כשפת תרבות. דווקא בארץ של ספר, שבה נלחמת לשון על קיומה, היא מקפידה על טהרתה. מכאן צחות הלשון, המבדילה את מכתבי האנדלוסיים משאר כתבי הגניזה. בשביל מלאכת הפענוח יש בכך משום הקלה מסוימת, שהרי כשהכתוב הוא בערבית ספרותית — אין החוקר מוכרח לנחש, מהי דרגת העממיות והדיאלקטיות שנקט בה הכותב, כפי שהוא נאלץ לעשות ברוב כתבי הגניזה. מצד אחר, בשאיפתם למליצה מפוארת וללשון נבחרת, כתבו האנדלוסיים לעתים במליצות בלתי־שכיחות ביותר, שקשה להשלימן, אם חלק מן הכתוב הוא קרוע או מטושטש. בייחוד נהוג דבר זה בפתיחת המכתבים, ופעמים פתיחות נמלצות אלו תופסות את רוב המכתב.

עוד סימן חיצוני מיוחד למספר ניכר של מכתבים מספרד, והיא כתיבת שם השולח — מלווה, כמובן, במליצות מתאימות — בפנים המכתב מצד שמאל למעלה מעל הכתוב. בדרך כלל, בימים ההם לעולם אין אדם חותם שמו בפנים המכתב, בסופו או בתחילתו; שם השולח מופיע תמיד מעבר לדף, כשמצד ימין כתוב שם המקבל ומצד שמאל שם השולח. המנהג של כתיבת שם מצד שמאל למעלה מעל הכתוב מוגבל במזרח לכתבי בקשה מופנים אל ראשי מוסדות או אל אנשי ציבור. אני מניח, שהנהגת דבר זה בספרד גם ביחס למכתבים פרטיים ועסקיים היא מסממני האדיבות המופרות של הסגנון הספרדי, כלומר, שהכותב פונה אל המוען כפי שפונים במכתב בקשה. פעמים חוזר שם השולח שנית על גב המכתב, יחד עם שם המקבל.

לעומת זה מוצאים אנו, שבשלושת המכתבים הראשונים המובאים להלן לא נזכר שם שולחם כל עיקר¹⁰. תופעה זו נדירה ביותר בכתבי הגניזה בכלל ובספרד בפרט. בין מאתיים מכתבים ומעלה שב"אוסף הודו" שלי יש רק מקרה אחד כזה, והוא פתק שנתפרסם על־ידי גוטטהיל־וורל¹¹ ושמחברו הוא למעלה מכל ספק יצחק בן אברהם בן עזרא. גם במכתבים

שהיה הבדל בסגנון גם בין בני דתות שונות. הדבר ניכר כבר עתה אם משווים את החומר המצוי בגניזה למכתבים שפרסם לאחרונה ד"ר אלברט דיטריך *Albert Dietrich, Arabische Briefe aus der Papyrussammlung der Hamburger Staats- und Universitäts-Bibliothek*, 1955. אולם מכתבים אלה הם מתקופה קדומה קצת יותר.

10. במכתב הרביעי, שחלק ממנו נקרע, אני מניח שהיה כתוב "יהודה" בסוף הזכרת תוארי השולח, עי' הערותי לכתובת של אותו מכתב.

11. R. Gottheil und W. H. Worrel, *Fragments from the Cairo Geniza in the Freer Collection* ניו־יורק 1927, עמ' 94, לוח XXII.

א—ג שלפנינו יש לבאר את העדר שם השולח בכך שהם קצרים לערך, והם בחינת "פתק" ("רקעה" בערבית) ולא מכתב. אולם כמה מן המכתבים האחרים מספרד אינם ארוכים מהם, ובכל זאת נושאים את שם שולחם ומעוטרים אותן מליצות נימוס מסולסלות החסרות כאן, לפחות במכתבים א—ג. להעדר זה יש בוודאי טעם נוסף: האינטימיות שביחסי הידידות בין כותבם למקבלם. על קשרי הידידות בין חלפון בן נתנאל לר' יהודה הלוי כבר דובר למעלה. כאן אוסיף, שמפתק אחר של יצחק אבן עזרא אל חלפון יוצא, שגם הוא היה מקורב אליו ביותר, ומכל מקום הפתק שלפנינו¹², החסר חתימתו, הוא קצר ביותר.

זיהוי שולחם של ארבעת המכתבים המתפרסמים להלן מבוסס על תוכנו של מכתב ד. אף-על-פי-כן מקדים אני בזה את המכתבים א—ג, מפני שיש בהם אחיזה כרונולוגית, בעוד שעל זמנו של הרביעי אפשר לעמוד מתוך קשרו עם מכתב ג.

בשלושת המכתבים האלה אנו רואים את המשורר יהודה הלוי נושא-ונותן עם חלפון בן נתנאל בעניין אסיפת הכסף לתשלום הפדיון הנדרש לשבוייה אחת. שביית אנשים, כלומר התנפלות על אנייה לא רק כדי לשדוד את משאה אלא כדי לשבות את הנוסעים ולמכרם לעבדים, היתה מאז ומעולם, ובחלק המערבי של הים התיכון — עד תחילת המאה התשע-עשרה, פרנסה שהכניסה כסף רב ושלא מאסו בה גם מלכים ורוזנים. מאחר שהיתה זו תופעה שכיחה ביותר, התפתח נוהג בין-לאומי לפדיונם ולשחרורם של השבויים. הם הובאו לתחנות גבול מסוימות והוצעו לפדיון. חובת הפדיון היתה מוטלת, כמובן, לראשונה על משפחת השבוי, אולם מאחר שלעתים קרובות לא היתה המשפחה מסוגלת לאסוף את הסכום הדרוש — ומה גם שהפסידה יחד עם השבוי גם את הסחורות והכספים שהוביל עמו — חלה מצווה זו לרוב על העדה הדתית שאליה השתייך הקרבן. ואמנם, לומדים אנו מתוך כתבי הגניזה, שקיבוץ כסף הכופר לשבויים היתה אחת הדאגות הגדולות והמתמידות של הקהילות היהודיות. לאחר שפרסם ד"ר Cowley מכתב בעניין זה מאוצרות הבודליאנה משנת 1028¹³, הדפיס יעקב מאן¹⁴ לא פחות משמונה מסמכים, שכולם דנים ביהודים ביזאנטיניים שנשבו על-ידי שודדיים מוסלמים והובאו לעיר אלפסנדריה לשם פדיון. במכתב מירושלים אל טולידו משנת 1053 מדובר על שני יהודים מספרד שנשבו על-ידי הביזאנטינים והובאו לרמלה שבארץ-ישראל ונפדו שם מידי שוביהם¹⁵. מקרים אחרים, ולא דווקא מן המאה האחת-עשרה — כמו כל המסמכים שנזכרו, נקרו לפני בפשפשי בכתבי הגניזה.

לשבוי בן-חורין, מוסלמי, נוצרי או יהודי, איש או אשה, היה "מחיר קבוע": 33½ דינר

12. לשם הדיוק אעיר, שאין גוטהייל-וורל נותנים פקסימילי של הכתובת של אותו פתק. אך אין לי ספק, שאילו היה כתוב שם אפילו רק שמו הפרטי של השולח, "יצחק" — לא היו מדלגים עליו. JQR, 13, יט, עמ' 250—254.

14. Jacob Mann, *The Jews in Egypt etc.*, אוכספורד 1920—1922, א, עמ' 87—94; ב,

עמ' 87—93; הנ"ל, *Texts and Studies*, סינסינאטי 1931, א, עמ' 366—370.

15. שמחה אסף, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 107 ואילך.

של זהב. סכום מוזר זה מקורו בכך, שבדרך כלל בני עדה אחת נסעו ביחד ונפלו ביחד בשבי¹⁶, כך שתבעו 100 דינר בעד כל 3 שבויים.

דבר זה היה ידוע מזמן ממקורות ספרותיים. הגיאוגרף אלמקדסי, בתארו את חוף הים של ארץ-ישראל, מספר על תחנות המשמר, ה"ריבאט", שהיו מצויות לאורך כל החוף, והוא מוסיף: "אניות המלחמה והספינות של היוונים באות אל נמלים אלה ומביאות שבויים שנשבו מן המוסלמים, שם הם מציעים אותם לפדיון, שלושה בעד מאה דינר¹⁷.

במכתב א שלפנינו (ש' 12) הכסף הנדרש בעד השבויה הוא $32\frac{2}{3}$ דינר. סיבת הדבר היא כנראה, שר' יהודה הלוי, שעסק במצווה זו, נדר מראש $\frac{2}{3}$ דינר, כך שלמגבית הכללית נשאר הסכום של $32\frac{2}{3}$.

כפי שיש ללמוד ממכתב ב, עמ' ב, ש' 2, ישב המשורר בימים ההם בעיר טולידו, שהיתה בידי מלכי קאסטיליה הנוצריים מאז 1085. יהודי עיר זו, נאמר שם, סמכו עליו שישב במקום "לרב הנכבד נר ישראל". אין ספק שהכוונה לרבה הראשי של אל סאנה (מכתב א, ש' 8), יוסף ו' מיגאש, כי התארים הסתמיים "נר ישראל" (מסמך ב, עמ' ב, ש' 1) או "הרב ש' צ" (שם, ש' 4) מוסבים עליו גם במכתב אחר שנשלח אל חלפון בן נתנאל¹⁸. אין לדעת, כמובן, בוודאות באיזה עניין מבקש יהודה הלוי את חלפון למסור לידידו (מכתב ב, עמ' ב, ש' 3–4) הרב יוסף אבן מיגאש את תשובת אנשי טולידו. אך כיוון שמכתבים אלה עוסקים בשבויה והדברים סתמיים, מניח אני שהרב אבן מיגאש נתבקש לכתוב חזר אל קהילות ספרד המוסלמית לסייע במצווה זו, ור' יהודה הלוי מביע לו תודה בשם קהילתו. מכתב א מפרט כיצד נאסף הכסף:

(1) "בעיר" (ש' 5–6), כלומר בטולידו עצמה, התחייבו לשלם 10 דינרים. דבר זה טבעי, מאחר שהשבויה נמצאה שם, כי לולא כן, לא היה המשורר, שמושבו בטולידו, צריך לעמוד בראש המגבית.

(2) התורכים הגוזים שלחו 4 דינרים לערך. קריאתן של מלים אלו ברורה למדי, ומעניין שבמלת "תרך" יש דגש לא רק בכ"ף הסופית, כמצוי כשחפצים להבליט שהכוונה לכ' ולא לח', אבל גם באות רי"ש¹⁹. אולם לאחר מלת "תרך" היה צריך לבוא לשון רבים. אפשר,

16. למשל אצל מאן, היהודים במצרים, א, עמ' 89, נזכרו חמישה שישה, שבעה (שבעה סוחרים מאנטליה) ובעמ' 90 — עשרה, שהובאו לאלכסנדריה לשם פדיון.

17. הוצאת de Goeje, ליידן 1906, עמ' 177⁴⁻². מובא גם אצל מאן, היהודים במצרים, א, עמ' 87, לפי תרגומו של Le Strange, Palestine under the Muslims, עמ' 23–24. אלמקדסי כתב בשליש האחרון של המאה העשירית.

18. על-ידי המשורר יעקב. כ"י ספריית האוניברסיטה בקמברידג', T.-S. 13 J 26 fol. 11.

19. על שאלת הרי"ש הדגושה עיין יחיאל ג. מ. גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 120, והביקורת על פרשה זו אצל אירנה גרבלי, לשוננו תשט"ו, עמ' 86–88. בחתימה תחת שימוש בית-דין פוסטאט משנת 1135 בא בשם הדיין והסוחר זכריה בן שר שלום דגש בשתי הרי"שים הנמצאות בחתימה זו (ספר הדוד, שאני מכינו לדפוס, מס' 20, ה, ש' 17).

כמובן, להנחת, שהשמיט המשורר בטעות "ו" לאחר מלת "ארסל", אך לא מצאתי אף שגיאה אחרת בארבעת המכתבים האלה, אם כי יש בהם כמה תיקונים, על כן נשאר הדבר בצריך עיון.

מי הם התורכים הגוֹזִים ואיך הגיעו לספרד? הלא הם העם הגדול שמושבותיו השתרעו למזרח הים הכספי²⁰ ושממנו יצאו הסלג'וקים, כובשי אסיה המערבית (כבשו את ירושלים בשנת 1071). פרופיסור J. Vernet מבארצלונה, שפניתי אליו בשאלה זו, השיב במכתבו אלי מיום 31 בדצמבר 1954, שאמנם נמצאו תורכים ומונגולים בספרד במאה ה'ארבע' עשרה, ושכונה של גוֹזִים — קשתים בצבא מלכי בנו מרין — היתה בעיר פאס שבאפריקה הצפונית באותה מאה²¹. אך מן המאה השתים-עשרה אין ידוע דבר בנידון זה. אלא שלדעתו מתקבל על הדעת, שהיו אלה סוחרים סלג'וקים, שהגיעו אל ספרד. אם כך, עומדת השאלה: לשם מה ישתתפו אלה בסכום ניכר כזה בפדיון השבויה היהודייה? ושמה טעם הדבר שנמצאה השבויה בחברתם באנייה או בשיירה של תורכים גוֹזִים בשעה שנשבתה.

ויש אפשרות אחרת. יהודי ספרד — ולא הם בלבד — חיבבו לכנות בכינויים. כך, למשל, בשני מכתבים של יצחק בן עזרא אל חלפון בן נתנאל הוא מכנה אדם בכינוי "פיל". אפשר שגם כאן לפנינו כינוי, ושהכוונה ליהודים או ליהודי שנתכנו בשם "התורכים הגוֹזִים". אם אמת בהשערה זו, אפשר שתורכים גוֹזִים לא הגיעו אז אל ספרד, אלא שאיש או אנשים מסוימים, בעלי אגרופים, פונו בכינוי זה, מפני שהסלג'וקים הפילו חיתתם על חלק גדול של העולם המוסלמי בימים ההם.

(3) חלפון בן נתנאל תרם דינר אחד. סכום זה נראה קטן ביחס (בערך 80 ל"י לפי כוח הקנייה של כספנו היום). אך יש לזכור, שאדם כמותו היה מטופל במצוות רבות ובוודאי גם בשבויים אחרים, שכן אנו רואים אותו חוקר בעניין שחרור שבויים בעיר הנמל אלמריה (במכתב U.L.C., T.-S. 10 J 15, fol. 3; שוליים, שו' 2).

(4) ממאלקה, עיר הנמל שבדרום ספרד, ציפו לשישה דינרים. מפליא שלא נזכר כאן שמה של אלמריה. כי עיר נמל זו שבקצה המזרח-הדרומי של ספרד היתה בימים ההם — אם לדון לפי כתבי הגניזה — המרכז הגדול ביותר של המסחר היהודי. אך מניח אני, שאנשי אלמריה היו עסוקים באותה שעה בשבויים אחרים, על כן לא הטריחו עליהם.

(5) מאליסאנה קיווה יהודה הלוי, שאבי הנערה יביא ("סאק", שו' 8) עשרה דינרים. אליסאנה היתה עיר שכולה יהודית ומרכז היהדות של ספרד המוסלמית²²; על כן אין תמה, שהיה הסכום המוטל עליה שווה לזה של העיר טולידו, מקום מאסרה של השבויה.

20. עי' ערך Ghuzz באנציקלופדיה של האסלאם, לידן 1927, בהוצאה הגרמנית כרך ב, עמ' 178—179.

21. "Marocain-Méllah", Journal Asiatique, Gaudefroy-Demombynes, ג (1914), עמ' 651.

22. עי' לאחרונה ח. שירמן, "יצחק בן מר שאול, המשורר מלוסינה", ספר אסף, עמ' 496—498.

(6) במקרה שלא ימצא כל הסכום, יועץ המשורר שיפנה אבי הנערה אל גרנאדה — שאינה רחוקה מאליסאנה — ובינתיים ישלח לו מה שגבה באליסאנה.

מי היתה "המרשעת" (מכתב א, ש' 9; שוליים, ש' 1), שבידה היתה נתונה השבוייה האומללה? בדפדפי בספרות הנוגעת לאותה תקופה²³ לא מצאתי אישיות מתאימה זולת המלכה המפורסמת דונייה אוראקה (Urraca). שמלכה על טולידו בשנים 1109—1126 ומתה ב־8 במארס 1126. על אשה־מפלצת זו, שגלחמה בבעלה, אלפונסו הראשון מלך אראגון, בבנה, אלפונסו השביעי מלך קאסטיליה, ובאחותה תרזה, מושלת פורטוגאל, אמרו, שמשלה "כאשה ובאכזריות"²⁴, והתואר "מרשעת", שבו בלבד היא נזכרת כאן, הולם אותה אפוא היטב.

מדוע טיפל ר' יהודה הלוי בשבוייה זו? לא נרמז רמז כלשהו, שהיו קשרי משפחה או קשרים אחרים בינו לבין אביה (מכתב א, ש' 5, 9). אדרבה, ממכתב ב, עמ' ב, יש להבין שהיה זה עניין ציבורי בלבד. ואין תמה בכך, שיהיה רופא נכבד עוסק בצורכי ציבור. הרופאים היו לא רק האמידים והמשכילים שבקהילה, אבל גם המצויים אצל השלטונות ואצל מי שאינם־יהודים; ואמנם נמצא במכתב ג (שוליים, ש' 1, 3), שר' יהודה הלוי מוסר ברכות בשם שני "וזירים" גויים. גם משיריו של ר' יהודה הלוי, שבהם הוא מצטער על שבילה שנותיו ב"עבודת אנשים" (בשירו "התרדוף נערות אחר חמישים") או ב"עבודת מלכים" (בשירו "היוכלו פגרים") ומספר הכוזרי, פרק ה, סעיף כה, המשתמש כמעט באותה לשון, היה אפשר להסיק מסקנות אלו. במכתבים אלה רואים אנו אותו לפנינו כאיש ציבור בפועל.

מפליא הדבר, שחלפון בן נתנאל, הסוחר ממצרים, הוא איש־הביניים המקבץ את כסף הפדיון מקהילות ספרד המוסלמיות. כנראה היה חלפון באמת איש בעל מידות מיוחדות, והודות לקשרי מסחר ומשפחה נרחבים מסוגל להצליח יותר מאיש מקומי. בן־דודתו יוסף בן שמואל בן אלקתוש קורא לו "המקשר בין גדולי דורנו, עד כמה שהם מפורדים, מנהיג ציבורנו (כלומר יהודי ספרד) ומנהיג ציבורו (יהודי מצרים)"²⁵. במכתב ב, ש' 2—3, אנו רואים שיהודה הלוי מבקשו להשתמש בהשפעתו על אחות אביו ועל בעלה, שמואל אבן אלקתוש, ועל "ראש המשטרה" אבו אברהם בן ברון²⁶, כדי שאלה יניעו את אבן

23. תודתי נתונה בזה לד"ר י. ל. טייכר מקמברידג', שהובילני אל המכון הספרדי שבאותה עיר בזמן שעסקתי לראשונה במכתבים אלה. D. Antonio Ballesteros y Beretta, *Historia d'España*. ב, בארצלונה 1920, עמ' 254—258.

24. "crudeliter et muliebriter". *Enciclopedia Universal Illustrada* 65, 1500—1505.

25. הכוונה אולי להפכפכות של אשה. U.L.C., Ms. Or. 1080, J 94, l. 2.

26. עי' עליו בפרוטרוט אצל ח. שירמן, "חיי יהודה הלוי", תרביץ, ט, עמ' 225. מתעוררת השאלה, מדוע לא פנה ר' יהודה הלוי אל אבן ברון באופן ישיר, כיוון שהיו ביניהם יחסים קרובים?

אלגי אני (כלומר: איש שאביו היה מן העיר גיאן), לשלם את אשר קצב בשביל שחרור השבויה. ובאותו מכתב (ש' 6 ואילך) מבקש ר' יהודה הלוי מחלפון טובה נוספת בשביל אדם שירד מנכסיו וגלה ממקומו — המלצה אל נדבן מתאים. יש לזכור, כמובן, שחלפון היה קרובו של המשורר ואף היה מעריצו, ואולי שמח להקל מעליו קצת בעסקיו הציבוריים.

אם נעלה על הדעת את הסכומים הגדולים, שהוציאו יהודי מצרים על פדיון שבויים בתחילת המאה האחת-עשרה — מצאנו שלפעמים תרם נדיב אחד את כל הכופר הנדרש בעד שבוי²⁷ — ונשווה אותם למאמציו המרובים של ר' יהודה הלוי לקבץ את הכופר בעד אסירה אחת, בכל קצווי ספרד הנוצרית והמוסלמית, — ניטה אולי לראות בכך סימן לשינוי-לרעה במצב הכלכלי של היהודים בארצות האסלאם מן המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה עד מחציתה הראשונה של המאה השתים-עשרה. אך ייתכן שהיו במקרה השבויה מטולידו מסיבות מיוחדות.

מכתב ג כתוב בקולמוס עבה יותר ובצורה רהוטה פחות משאר המכתבים שנדונו כאן. אך ניתוח מפורט מלמד שגם הוא נכתב באותה יד כמוהם. כאן מחזיר ר' יהודה הלוי לחלפון את הדינר ששלח, מפני שנמצא שלא היה טוב, ויחד עם זה מודיע על משלוח 500 דף נייר, שהיו אצלו ואצל בנו של ר' עובדיה (בלי ספק ר' יצחק בן עובדיה, שנזכר במכתבים אחרים שהופנו אל חלפון, עי' בהערות למכתב ג, ש' 3—4). תצרוכת הנייר היתה אצל אנשי התרבות המוסלמית-היהודית רבה מאוד. כשאדם עוסק בהלכה ואוהב שירה ומדעים כמו חלפון בן נתנאל שהה בספרד, השתמש בהזדמנות זו לא רק כדי לקנות ספרים, אבל גם כדי להעסיק סופרים בהעתקתם²⁸. מן-הסתם היתה תחת ידי ר' יהודה הלוי וחברו יצחק בן הרב עובדיה כמות דפים, שלא היו צריכים להם באותה שעה, ושלחו אותם אל ידידם.

אם נכונה הנחתנו ש"המרשעת" שהחזיקה את השבויה היא המלכה דונייה אוראקה, נמצאת לנו גם אחיזה לקביעת זמנם של המכתבים א—ג. דונייה אוראקה, כאמור לעיל, נפטרה באביב 1126. מאחר שאנו נמצאים כאן סמוך לחודש תשרי (מכתב א, שוליים, ש' 2), נכתבו מכתבים אלה, לכל המאוחר, בשלהי הקיץ של שנת 1125, כלומר: 15 שנה קודם צאתו של רבי יהודה הלוי לדרכו אל ארץ-ישראל. בעובדה זו יש עניין לא-מעט בשביל הביוגרפיה של ר' יהודה הלוי, אם אמנם מכתב ד, המובא להלן, נכתב גם הוא, כפי שיש ידיים להניח, באותה תקופה.

מכתב זה מכיל תשובה נחפזת, אך מפורטת למדי, למכתב של חלפון, שנמסר למשורר

התשובה היא או שחלפון, אבן אלגיאני ואבן ברון היו אז במקום אחד (אליסאנה), ועל-כן היה נוח יותר להשיג את המבוקש על-ידי התערבותו האישית של חלפון, או שיחסי הקרבה בין ר' יהודה הלוי ואבן ברון היו מאוחרים לתקופה, שבה טיפל בשבויה מטולידו.

27. עי' במכתבים שפרסם מאן, למעלה, הערה 14.

28. פרטים יבואו בפרק על חלפון בספרי על נוסעי הודו היהודיים, שאני עוסק בכתיבתו.

בשעה שעמדו עליו המון אנשים ביום שישי בבוקר, כמנהגו תמיד וכפי שהיה ידוע לחלפון (ש' 12—13 ועמ' ב, שו' 1). אני מניח, שהכוונה לשעת קבלה כללית ("מרפאה") של הרופא יהודה הלוי. חלפון שאל אותו באותו מכתב מדוע עדיין לא היתה לו הזדמנות לראות את ספר הכוזרי וחקר אם כבר השלים הלוי את החיבור שהקציב לו זמן לחברו²⁹. הנשאל ענה בו במקום והבטיח לחבר את המבוקש בקרוב, ואילו בנוגע לספר הכוזרי כך היה המעשה: ר' יוסף אבן ברזל³⁰, רופא ומשורר, שיבח את הספר באוזני חלפון. אבל — כותב הלוי בדרך הלצה — כלום כל שטות³¹ היוצאת מתחת ידו חייב הוא להגישה לידידו? נוסף לכך לא היה הספר בידו, כי שלחו לאיזה קראי בספרד הנוצרית — אפשר הכוונה לטולידו עצמה, שישב בה המשורר אז — כי אותו קראי שאל את הלוי בעניינים שונים שהתשובה עליהם היתה כלולה בספר הכוזרי³². אך גם אחר כך, כלומר: לאחר שהשיב לו הקראי את הספר, העלים הלוי או הכחיש את מציאותו, עד שגילה יוסף אבן ברזל את הסוד. עתה מבטיח המשורר שבפגישתם הקרובה יראה אותו לידידו. מובן שאין להסיק מדברים אלה, שמחבר ספר הכוזרי הקל ראשו בחיבורו, אך דומני שהם מלמדים, שהגה וחיבר יהודה הלוי ספר מקיף זה, מבלי שדיבר עליו אפילו עם ידיד קרוב כמו חלפון, שהרבה להחליף עמו מכתבים³³.

29. בלי ספק הכוונה לאיזה שיר, כדרך שמצינו שיוסף אבן אלכתוש מדיע לחלפון שיגיע אליו בקרוב המושח (שיר האזור), שאת חיבורו הטיל על הלוי (T.-S. 10 J 11, f. 1). בשעתו רק הצצתי במכתב זה, הכתוב ביד ספרדית רהוטה, וטעיתי הן בנוגע לשם כותבו והן בנוגע לתוכן השורה שהבאתי מתוכו. יש אפוא לתקן מה שכתבתי עליו בקצרה בתרביץ, כד, עמ' 31, בהתאם למה שנאמר כאן.

30. עי' עליו בפרוטרוט אצל ח. שירמן "המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי", ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב, עמ' קעה—קעת. שירמן כותב שם, עמ' קעה: "אף על פי שהיה אבן ברזל בן דורו של ר' יהודה הלוי, לא היה כנראה ממספר רעיו ומכיריו". מכתבנו משלים אפוא פרט זה בביוגרפיה של המשורר.

31. בערבית "סכאפה"; יצחק בן אברהם אבן עזרא משתמש במלה זו בקשר דברים אחר, עי' גוטהייל-וורל, עמ' 94 שו' 2.

32. ויכוח מפורט ביותר עם הקראות נמצא בכוזרי, פרק ג, סעיפים כב—עד (בתרגום אבן תבון, הוצאת דוד קאסל, מהדורה ה', ברלין 1922, עמ' 197—230).

33. במכתב שלפנינו בלבד נזכרו שלושה מכתבים שהריץ אליו חלפון. כמו כן אפשר, שספר הכוזרי עדיין לא היתה לו אותה צורה כמות שהוא לפנינו. כך אני לומד מד"ר שלמה פינס, שהחלק החמישי, האחרון, נוסף על הקודמים לו רק לאחר זמן. אם כך, שמא מתייחס מכתבנו אל מהדורה א של ספר הכוזרי? ואולי טון הליצנות, שבו מדבר רבי יהודה הלוי במכתב זה עליו, והעובדה, שעדיין לא הראהו לידידו חלפון מקורם בכך, שלא היה שבערצון בו והתכוון להשלימו? או שמא רומזת נימת הלגלוג לצורת הספר? שמא מתנצל ר' יהודה הלוי, שבחר בצורה קלה זו של דרשיח בין חבר מדומה לבין מלך הכוזרים במקום להרצות דבריו בסגנון הרשמי של הסברה תיאולוגית?

יש במכתב זה עוד פרט הראוי לתשומת לב. הוא פותח, כנהוג, בתקווה, שבקרוב ייפגשו השולח והמקבל פנים אל פנים. אך לתקווה זו תוכף המשורר אחרת, זו שהביע אותה כבר פעם באוזני חלפון בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, והיא: "שאין לו תקווה אלא ללכת מזרחה במהרה כל כמה שאפשר", כלומר: לעלות לארץ־ישראל ולבלות בה את שארית ימיו. דברים אלה עולים בד בבד עם מה שנאמר בספר הכוזרי על קדושת ארץ־ישראל והמצווה לדור בה (פרק ב, סי' ט—כד). ועל כן אין תמה, שהם באים במכתב שיש ללמוד ממנו, שספר הכוזרי הושלם זמן לא רב לפני כתיבתו. ואגב גררא אנו מבינים, שגם חלפון איש מצרים, הלמוד בנסיעות, היה בין אלה שביקשו למנוע את המשורר הנערץ מלהסתכן בדרך רחוקה זו.

מכתב ג מסומן במספר 40 ומכתב ד במספר 41 "Uncatalogued" של אוסף אלקן נתן אדלר, השמור כיום בבית־המדרש לרבנים על־שם שכתר בניירורק³⁴. לכאורה יש להסיק מעובדה זו, שהוצאו מכתבים אלה ביחד עלידי אדלר מבית הגניזה בקאהיר העתיקה, וקרוב לוודאי שהיו שמורים ביחד והושלכו ביחד אל הגניזה. אם כך, יש ידיים להנחה, שגם לידי של חלפון הגיעו בערך בזמן אחד. במלים אחרות: המכתב הרומו להשלמת־מקורו של ספר הכוזרי ולתקוות המשורר לעלות לארץ־ישראל נכתב כחמש־עשרה שנה קודם שהפליג המשורר מזרחה. אכן ניכר מסוף ספר הכוזרי (ה, כז), שמחברו הבין היטב, מה רב המרחק בין התשוקה לעלות לארץ לבין אפשרות מילויה. ואמנם נראה לנו עכשיו שבאמת עברו שנים רבות עד ש"סיבב גדול עצה עלילות לנדוד".

המכתבים—מקור ותרגום

תודתי הנאמנה נתונה לספרנים שכתבי־היד המתפרסמים להלן שמורים בספריות שהם ממונים עליהן.

מכתב א

University Library Cambridge, T.-S. 8 J 18, fol. 5

הגובה 17 ס"מ, הרוחב 17.5 ס"מ. נייר אפור־בהיר דק. קיפולים רחבים. כמנהג בספרד, השורות מתקצרות והולכות; אורך השורה הראשונה 16.5 ס"מ ואילו האחרונה אורכה 11 ס"מ; וכן בשוליים, השורה הראשונה אורכה 15 ס"מ והאחרונה — 1 ס"מ. קרוע ומטושטש במקצת. בעמוד ב נמצאת הכתובת בלבד.

1. יא מולאי וסידי אדאם אללה עזך ורדני הדא אלכתאב מן ענד מרנא
  2. ורבנא יהודה בן גיאת מולאי ומעטמך אעזכמא אללה פראית תטיירה
  3. אליך לתאנס בה ועסי אנסנא בך [אללה] וקד תקדם כתאבי
  4. שאכרא עלי מא אוליתה פי גאנב אלשבוייה ועסי תזעג
34. חובה נעימה לי להודות לספרן הד"ר ג. ד. כהן על עזרתו האדיבה בהכנת פוטו־סטאטים; וייזכר לטוב גם פרופ' ש. שפיגל, שטרח בעניין זה.

5. אלינא ואלדהא פאן אמרהא קרב מראמהא לאן [לנא] פי אלבלך
6. נחן נזן עשרה מתאקיל ואלתריך אלגז ארסל בארבעה או נחזה
7. ואלמתקאל אלדי תפצלת אנת בה וננטטר מן מאלקה סנה
8. פאן סאק מן אליסאנה עשרה פקד כמל אלאמר וצסי אן(?)
9. נכרג אבנתה קבל אלעיד פאן אלמרשעת קד תעקבת
10. אלראי פי אבאחתהא לנא פי אלאסבאת ואלאעידא
11. ואן ראי איצא מן אלראי אן ירסל אלינא מא חצר
12. וימצי אלי גרנאטה אן עגז מן לב ותלתין
13. שי פיפעל ואטן אלצואב אן יסתעגל

שוליים

1. כרוגהא ואללה יחמל עלי אלארשד ואכר אלאמד מע אלמרשעת
2. אנסלאך תשרי וליסת תפתרנא סאעה וצסי
3. תעלמני בחאלך פי גסמך
4. ופי נפסך אטלעך(?)
5. אללה פי מנה
6. אלסלאם

מעבר לדרך

1. אלחכם אלגליל אלרייס אלאציל מר ורב חלפון הלוי נט רח
בן כבוד מר ורב
2. נתנאל הלוי נע

תרגום

- (1) אדוני ומרי — יתמיד ה' יקרך — הגיעני מכתב זה מאצל מרנא (2) ורבנא יהודה
בן גיא את, אדוני ומעריצך — יגדל ה' את שניכם — וראיתי לנכון להעיפו (3) אליך, כדי
שתשתעשע בו — ישעשענו ה' בך.
- וכבר קדם מכתבי אליך (4) ובו תודה על מה שפעלת לטובת השבויה. אולי תזעיק
(5) אלינו את אביה; ואמנם עניינה קרוב למילוי תקוותה, כי כאן במקום (6) אנחנו
נשקול עשרה מתקאלים והתרכים הגוזים שלח[ו?] ארבעה או בערך כך (7)
והמתקאל שהתנדבת בו אתה. ואנחנו מצפים ממאלקה לשישה. (8) ואם יביא אלי-
סאנה עשרה, נשלם העניין, ואפשר (9) שנוציא את בתו לפני החג. כי המרשעת מתעקשת
(10) בכוונתה להפקיר אותנו בשבתות ובחגים. (11) ואם יראה לנכון לשלוח אלינו מה
שיש בעין (12) וילך אל גרנאדה, אם יחסר מן 32 ושני שלישים (13) דבר, יעשה כן.
ואני סבור שנכון הוא להחיש (שוליים 1) את שחרורה, אך ה' לבדו מוליך בדרך הנכוחה.

המועד האחרון שהוסכם עם המרשעת הוא (2) סוף ת ש ר י ואין היא מוותרת לנו אפילו שעה אחת.

(3) ואולי תודיעני מה מצבך, בגופך (4) ובנפשך (ישמרך?)

(5) ה' בחסדו (6) שלום.

מ ע ב ר ל ד ך (הכתובת:)

החכם הנכבד השר האדיר מרנו ורבנו חלפון הלוי ישמרהו הרחמן — בן כבוד מרנו ורבנו נתנאל הלוי נוחו עדן

2. מושבו הקבוע של יהודה בן גיאת היה בגראנאדה, שהיא בדרומה של ספרד (עי' תרביץ, כד, עמ' 135). אך אפשר שבאותה שעה דר בעיר אחרת. מכל מקום ר' יהודה הלוי שולח כאן אל חלפון, הנמצא אז באליסאנה, מכתב שקיבלו מאת בן גיאת, כדי שישתעשע בו חלפון. תסייר — עי' דווי, באותו שורש. הביטוי "להעיפו" לקוח משליחת מכתבים על-ידי יוני דואר.

4—5. יהודה הלוי מבקש מחלפון לשלוח אליו את אבי הנערה, שבא אל אליסאנה, כדי לקבץ את כסף הפדיון בעזרת חלפון, כמובן עם הכסף שכבר נאסף.

7. מתקאל — כלומר דינר.

8. אן? — אין צריך להשלים "אן", שהרי גם בש' 4 בא "עסי" בלי "אן" וכך יבוא לפעמים גם בערבית קלאסית. עי' H. Reckendorf, Arabische Syntax, היידלברג 1921, עמ' 297, הערה ו.

9. שודדים רגילים נהגו להוציא את שבוייהם ממאסרם בימי חגיהם — כנגד ערבות כמובן (עי' בחומר המובא אצל מאן, למעלה הערה 14. וכן היה המנהג בתימן עד ימינו). אולם "המרשעת" אוראקה לא ניאונה אפילו לכך, ועל כן התאמצו לשחרר את השבויה לפני חודש תשרי, חודש החגים. 11. ואם יראה לנכון — אבי הנערה, במקום לשוב לטולידו עם הכסף להמשיך בדרכו לגראנאדה, כדי לקבץ שם מה שחסר עוד, יעשה כחכמתו. יהודה הלוי יועץ שלא להתמהמה, אך משאיר את ההחלטה בידי חלפון ואבי השבויה (זהו מובן המליצה "אך ה' לבדו מוליך בדרך הנכוחה").

מכתב ב

U.L.C., T.-S., 10 J 15, fol. 1

הגובה 14.2 ס"מ, הרוחב 20 ס"מ בקצה העליון ו-17.5 ס"מ בקצה התחתון, כלומר הנייר מתקצר והולך. וכן הכתוב עליו. שורה 1 אורכה 19 ס"מ והאחרונה — 12 ס"מ, וכן בשוליים: שורה 1 אורכה 12.5 ס"מ והאחרונה — 2.5 ס"מ. גם בתוספת למכתב, הכתובה מאחור, יש התקצרות קלה של השורות (מן 14.5 ל-13 ס"מ). קרוע.

1. יא מולאי וסידי גמ[ע] אללה ביננאן קריבא עלי אלמרגוב קד אטלת
2. אלשוק פאסע פי ... מא אפסדת ועסי וציה ורגבה אלי צהר[ך]
3. ועמתך ולי צאחב אלשרטה אבו אברהים ן ברון מעטם קדרך עלאה
4. אעזה אללה פי בקיה אבן אלגיאני מן נדבת אלאסירה אד נחן
5. פי אלבקה אלקלילה תחת חירה כמה כנא פי אלכתיר
6. וחאמל כתאבי גברה אללה ירגבנא אשארה
7. כרימה מנך פי גאנבה אלי מן ינתפע
8. בה פאנה כאן דא נעמה וצאר אלי צדהא

9. לסימא מע פקד אלצחה ואלבצר

שוליים

1. ובעד אלאהל ואלוטן ואללה יגעלך

2. סנדא לכל חסנה וכיר ואלסלאם

3. עלי מולאי

4. ורחמתה

מעבר לדף

כתובת

1. אלסייד אלגליל אלרייס אלנציל] מר ור חלפון הלוי נט(ריה) רח(מנא) בן

כבוד מר ור נתנ

2. אל זצל

הוספה כתובה בכיוון הפוך לכתובת:

1. תבלג אעלי סלאמי אלרב אלאגל נר ישראל נט רח

2. ותנוב אליה עני פי גואב אהאלי טליטלה פקד

3. אתכלוא עלי פי דלך וליס ימכנני אן אקול אני

4. גיר משפוע אלרגבה ענד אלרב ש(מרו) צ(ורו) ואלסלאם עלי

מולאי

תרגום

(1) אדוני ומרי — יק[בצנו ה' יחד] בקרוב כפי המבוקש, אכן הארכת (לי) (2)

הגעגועים והחש נא [לתקן מה ש]עוית

ואולי (תמסור) המלצה ובקשה אל קרובך (3) ואל דודתך ואל "ראש המשטרה" אבו

אברהים בן ברון, המעריץ מעלתך עד מאוד (4) — יגדלהו ה' — בעניין שארית

התשלום שאבן אלגיאני חייב בו מן הנדבה בעד האסירה, כי אנחנו (5) במבוכה

בדבר השארית המועטה, כפי שהיינו בנוגע לסכום הרב.

(6) ונושא מכתבי — יסעדהו ה' — מבקש ממני רמז (7) בטובך מצדך בעניינו אל מי

שיוכל להסתייע (8) בו, כי הוא היה חי בטוב ועתה הגיע להפכו (9) ומה גם שהוא חסוד

בראות ומאור עיניים

שוליים

(1) והוא רחוק ממשפחתו ומארצו. וה' יעשה אותך (2) כמי שסומכים עליו לכל דבר

מצווה וגמילות חסד. ושלום (3) על אדוני (4) ורחמי ה'.

מעבר לדף

האדון הנכבד השר האדיר מרנא ורבנא חלפון הלוי ישמרו הרחמן בן כבוד מרנא ורבנא

נתנ

אל זצל

הוספה כתובה בכיוון הפוך לכתובת:

- (1) תמסור שלום מעולה לרב הנכבד נר ישראל ישמרו הרחמן (2) והעבר אליו במקומי את תשובתם של תושבי טולידו, כי הם (3) סמכו עלי בזה. ואינני יכול לומר (4) שאין דברי מקובלים אצל הרב ישמרו צורו. ושלום על אדוני.
2. כלומר: תבוא מהרה אלי. צהר — הקרוב — הוא בלי ספק שמואל אבן אלכטוש הלוי, שנשא את אחות אביו של חלפון לאשה, עי' תרביץ, כד, עמ' 139, היא הדודה הנזכרת בשו' 3.

מכתב ג

Jewish Theological Seminary of America, E. N. Adler, Laminated, Uncatalogued
No.40

הגובה 15 ס"מ. הרוחב 21.5 ס"מ בקצה העליון ו-18.5 ס"מ בקצה התחתון. שורה 1 אורכה 19.5 ס"מ, השורה שלפני האחרונה 12.5 והאחרונה 5.5 ס"מ. בשוליים שו' 1 אורכה 11 ס"מ והאחרונה 2 ס"מ. בעמוד ב נמצאת הכתובת בלבד. מצד שמאל לכתובת היו אולי כתובות 3—4 אותיות, אך בקולמוס שונה מן הקולמוס שבו נכתב המכתב ואף ניטשטשו לגמרי — בניגוד למכתב שנשמר בבהירות שלמה.

1. יא מולאי וסיידי ורב אלמנן קבלי וינאסר אלקול [...]
2. פאסֶתֶקְרֶתָה אַתְכֵאלָא קבלי פצל אכלאקך יצל אליך אלמתקאל אד הו גיר
3. טייב ויצל אליך כמס מאיה ורקק קאגד אלת? כאנת ענדי וענד בן
4. מ עבדיה והו אלן מריץ ו... מן מתע בן עבדיה [...]
5. פאעלמה 'דלך' ולא גדיד ענדי ג'יר] מא אתפק נהוצי נחוכם הד
6. אלגמעה אלדאכלה בחול אללה תעאלי ואלסלאם אלאתם
7. עלי מולאי וסיידי אלאעטם ורחמה אללה
8. ועדרא ועדרא

שוליים

1. ואלויר אבו מחמד בן אבו רגא יכצך באפצל
2. סלאמה ואעטרה ואטיבה וכדלך אלויר
3. אבו אסחק בן ואזע
4. ואלסלם

עמ' ב

אלחכם אלאג'ל] א'ל'ריי]ס אלאכמל כב ח'ל'פון ה'לון? נר

תרגום

- (1) אדוני ומרי, והמגדיל חסדים עמי, ואשר דבריו נוחים עמי(?) ... (2) על כן ביקשתי ממנו (מה') שיבחר לי הדרך (כלומר: החלטתי) מתוך אמון באצילות מידותיך.
- המתקאל יגיע אליך (בחזרה), כי הוא אינו (3) טוב.
- ויגיעו אליך חמש מאות דף נייר, שהיו אצלי ואצל בנו (4) של מרנו עבדיה והוא

כעת חולה... מקניינו של בן עבדיה... (5) והריני מודיעך זאת. ואין חדש אצלי חוץ משייתכן שאבוא אצלכם (6) בשבוע זה הנכנס בעזרת ה'. והשלום השלם (7) על אדוני ומרי הגדול ורחמי ה' (8) ומחילה ומחילה.

שוליים

(1) והוויזיר אבו מחמד בן אבו רגא מייחדך במיטב (2) ובמבוסם ובריחני שבשלומותיו וכן הוויזיר (3) אבו אסחק בן ואזע (4) ושלום

עמ' ב

החכם הנכבד מאוד השר המושלם כבוד חלפון הלוי ישמרו הרחמן

1. וי[אס]ר אלקול — קו קטן הנראה מתחת לקרע בנייר יכול להיות רגל של סמ"ך; השווה כתיבתו במלת "כמס" (שו' 3). אך לעצם המליצה לא מצאתי סמוכים, והרווח בין הסמ"ך והרי"ש נראה גדול מדי.

שם האלהים נזכר כנראה בסוף שו' 1, ואליו מוסב הכינוי "ה" שבמלה הראשונה של שו' 2. פאסתכרתה — "ביקשתי מאלהים הכרעה". זוהי, בתקופה של יראת שמים, הלשון המקבילה למה שאנו מתכוונים במלה: "החלטתי". הכוונה להחלטה באיזה עניין שהיה ידוע ומובן לשולח המכתב ולמקבלו. כאן אולי המובן שיהודה הלוי סמך על כך שסכום מסוים שהבטיח חלפון לשלחו, יגיע, ומשום כך הוא מניח כאילו הסכום נמצא בעין.

4. הכוונה בלי ספק אל "מ יצחק בן ר עבדיה", גוטהייל-וורל, שם, עמ' 94, שו' 8 (מכתב של יצחק בן אברהם אבן עזרא אל חלפון בן נתנאל, כפי שיש להסיק מתוך השוואת כתבו, סגנונו ועניינו של המכתב אל T.-S. 13 J 18, fol. 19 של ספריית מכללת קמברידג'). הוא נזכר גם ב-T.-S. 10 J 15, fol. 2, שו' 3—4, "אלחבר אלגליל מ יצחק בר עבדיה" במכתב של אבן מהאגר אל חלפון. גם במכתב של אסחק בן שבת אל חלפון (T.-S. 8 J 18, fol. 6) ניתנת ברכה להנ"ל במקום ראשון, וגם שם נקרא אביו "עבדיה רב".

5. אפשר שיש לקרוא: וי[אנ]מא, ותרגומו: אלא שלא נסתייע שאבוא אצלכם "בכוח ה'", כלומר: מתוך אונס בלתי-צפוי.

מכתב ד

Jewish Theological Seminary of America, E. N. Adler, Laminated, Uncatalogued
No. 41

נקרע עד שו' 6 מצד שמאל ברוחב של 2 עד 5.5 ס"מ. הגובה 23 ס"מ. הרוחב המשווער בקצה העליון 20 ס"מ, בקצה התחתון 17.5 ס"מ. אורך שו' 1—17 ס"מ (מהם נשמרו 14 ס"מ), השורה התחתונה — 6.5 ס"מ. בשוליים: אורך שו' 1—22.5 ס"מ והאחרונה — 2.5 ס"מ. מעבר לדף, מלבד הכתובת, שלוש שורות שגם הן מתקצרות והולכות, אם כי רק במידה קטנה.

1. יא מולאי וסידי ואלמנה אלעטמי מן קבל אללה [ענדי אדאם
2. אללה עזה וגמענא עלי אפצל חאל במנה]... וצלנא (?)
3. כתבך אלעזיזה אלמונסה אלכאסרה מן אלשוק בל אל[לה תעלי (?)
4. לה אלגאנבה פיה תאבד באלפצל אלדי טבע ב[גריותך
5. ... באמאל ואלא רגאנא (?) אלדי לא אע[ן]

[17] אוטוגראפים מידו של ר' יהודה הלוי

6. ולא חילה אלא מן אללה אן ימך באלאגתמאע [וב] לג
7. אלאמל אן קדר אללה בה ולא באטנה ענדי
8. גיר אלטאהר אלדי נשרתה בין ידיך אלעליתין
9. ולא אמל לי גיר אלתשריק פי אעגל
10. מא ימכנני אן סאעד אלקדר ושגלי
11. כמא עלמתה ודפע אלי כתאבך
12. אלעזיו פי דלך אלחפל אלדי
13. תדריה צחוּו יום אלגמעה
14. וגאובת פי אלמקאם וקד
15. תקדם גואבי עלי אלכתאבין

שוליים

1. אלמתקדמין טועא אמתתאלא ואלכתאב אלכורי מן גמלה נעם אלחכים אלאגל אלחכם
2. אלאכמל מר ור יוסף בן ברזל עלי באלתנא עלי מא יצדר עני מן סכאפה
3. ואלא תחירת מן ערצה עליך וכאן סבבה טלבה אחד מנתחלי אלמינות
4. בבלאד אלרום סאלני פי אגראץ פארסלתה אליה
5. תם גחדתה ובאלאגתמאע תראה אנת
6. ואנא טאלב פרצה לתכמיל
7. מא חדרתה לי אן טפרת
8. בנא ואעדר

עמ' ב

1. פאני כתבת ואלנאס עלי למא אכברת מן אנחפאז אלדי תחמל
2. אלגואב ואלשוק יטירני אליך ואנשד דודים ערבים בי ולא רגלים
3. ואלסלאם עלי מולאי וסידי בקדר שוקי ונזאעי ורחמה אללה

כתובת (בהיפוך, כרגיל, ובקצה העמוד)
אלחכנם] אלאגל אלרייס אלאפצל

מר ורב חלפון הלוי נר בן כבוד מר ור נתנאל הלוי נע

מצד שמאל

אלשיק אליה [יהודה?]

מלתום אעמאלה

תרגום

- (1) אדוני ומרי, שהוא החסד היותר גדול מאת ה' [עמדי — יאריך] (2) ה' יקרו ויקבצנו יחד במצב היותר טוב בחסדו.

[הגיעני] (3) מכתבך היקרים הידידותיים השוברים את הלב מחזק הגעגועים — יעניך ה' [יתעלה] (4) לו את בואם ויהיה לנצח בזכות האצילות הטבוע[ה באופיו] (5) ... (6) ואין תחבולה אלא מאת ה' שיקבצנו יחד בחסדו ויב[יא] (7) את התקווה, אם יגזור ה', ואין עמדי תקווה נסתרת (8) כי אם גלויה, אותה שפרסמתי בין ידיך הרמות (כלומר: לפניך) (9) ואין לי תקווה כי אם לנדוד מזרח במהרה (10) כל כמה שאפשר, אם תעזור הגזרה.

ועסקי (11) כפי שידעת. ונמסר לי מכתבך (12) היקר באותה התקבצות גדולה שאתה (13) יודע עליה, בבוקרו של יום שישי, (14) והשיבותי בו במקום, וכבר (15) הקדמתי להשיב על שני המכתבים (שוליים 1) הקודמים ובהם קבלת כל מה שהטלת עלי. והספר (!) הכוזרי הוא מכלל הטובות של הרופא הנכבד והחכם (2) השלם מר[נו] ור[בנו] יוסף בן ברזל עלי באמרו שבחים על טיפשות היוצאת מתחת ידי. (3) ואלמלי כן היססתי מלהגישו לך. והיתה סיבת הדבר בקשתו של אחד ממחזיקי המינוח (קראי) (4) בארץ הרום (בספרד הנוצרית), ששאל אותי בעניינים שונים ושלחתיו אליו (את הספר). (5) ואחר כך הכחשתי אותו. אבל בפגישתנו תראהו אתה. (6) ואני מבקש הזדמנות להשלים (7) מה שהקצבת לי זמן (לחבר אותו), אם תוכל (להניעני לכך).

(8) וסלח

עמ' ב

- (1) כי כתבתי (מכתב זה) כשבני האדם (עומדים) עלי (או: כשאני טרוד בבני אדם), מפני שנודע לי, שנושא התשובה נחפז.
- (2) והתשוקה מעיפה אותי אליך וקורא אני "דודים ערבים בי ולא רגלים".
- (3) ושלוש על אדוני ומרי, לפי גודל געגועי וכיסופי, ורחמי ה'!

כתובת

החכם הנכבד השר המיוקר

מרנו ורבנו חלפון הלוי ישמרו הרחמן בן כבוד מרנו ורבנו נתנאל הלוי נוחו עדן

מצד שמאל

הנכון לשירותו המשתוקק אליו [יהודה?]

3. השוברים את הלב — בערבית: אלכאסרה. אך איני בטוח, שהקריאה והתרגום נכונים. אולם כל האפשרויות האחרות מסתברות פחות, כגון: אלראסכה (בערבית: الراسحة — "המאוששים". בל אל[לה] לה אלאגאבה — השווה המליצה: شوقه من أحد Dozy, Supplément, א, עמ' 107 א: Satisfaire son désir de voir quelqu'un, לפי "אלף לילה ולילה").
4. תאבד — تَوَبَّد. מכיוון שכאן נקרא חלק גדול של השורה, השורה הבאה רובה מטושטשת וקרועה — אין הקריאה והתרגום של מלה זו בטוחים.

6. [וב] לג — קריאת האות האחרונה, ומן-הסתם גם ההשלמה מסופקות. אך משמעות המלה הצריכה לבוא כאן אינה בספק.

ש ו ל י י ם : 1. קבלת כל מה שהטלת עלי — גם כאן, כמו בשו' 6 להלן, יש בוודאי רמז לחיבור איזה שיר. או שמא מדובר כאן ולמטה על אותו "מאמר על המשקלים" שחיברו ר' יהודה הלוי לפי בקשתו של חלפון בן נתנאל — או, כפי שהלה נקרא במבוא לאותו מאמר: "אלרייס אבי אלסעיד אלמצרי", השר אבו אלסעיד (בכתבי הגניזה תמיד — "אבו סעיד", בלי: "אל") המצרי? הנוסח הערבי של אותו מאמר נדפס על-ידי ח. שירמן, "המשוררים בני דורם של משה בן עזרא ויהודה הלוי", נספחים, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה, תש"י, עמ' 320.

טועא — הקריאה אינה ברורה, אם כי לפי התוכן ושיירי האותיות אין לצפות למלה אחרת. ואלכתאב אלכוזרי — שים לב שמדובר כאן על "הספר הכוזרי" ולא "ספר הכוזרי".

3. ואלמלי כן הססתי — בערבית: "ואלא תחירת". הקריאה אינה ברורה. אך אפשר שמלים אלה ואחרות, שאותיותיהן מטושטשות, תיגלינה פעם בעזרת צילום בשיטה מיוחדת.

מינות — אמנם גם הרמב"ם (תשובות, מהדורת פריימן, מס' מו, עמ' 47) וגם יהודה הלוי עצמו (כוזרי, ג, סה, מהדורת קאסל, עמ' 282) מציינים במלה זו לפעמים דווקא סטיות מן הדת היהודית, המרחיקות לכת יותר מן הקראות. אך אין ספק שכאן הכוונה לקראים. במבואו ל"כוזרי" אומר יהודה הלוי: "שאלו אותי על מה שיש אתי מן הטענות והתשובות על החולקים עלינו מן הפילוסופים ואנשי התורות ועל המינים החולקים על המון ישראל". את המלה "מינים" מתרגם יהודה בן קרדנאל "קראים" (עי' במהדורת דוד קאסל, עמ' 16), והצדק עמו, שהרי חלק ניכר של הספר מוקדש לוויכוח עם כת זו. גם ר' אברהם אבן עזרא משתמש במלת "מין" במובן קראי בשיר הפתיחה שלו לפירושו לתורה:

"וזאת דרך הצדוקים כענן וכבנימין / ובן משיח וישועה וכל מין". עי' D. Rosin, Reime und Gedichte des Abraham Ibn Ezra מחברת א. ברסלוי 1886, עמ' 26, 60 ("בנימין" הוא בנימין ניהונדי; "בן משיח" הוא חסן בן משיח, יריבו של סעדיה; "ישועה" הוא ישועה בן יהודה בן פורקאן אבו אלפרג [1088]). אך דווקא חרוזים אלה מראים, שלא דקדקו בצמצום כינויי גנאי כגון "צדוקים" ו"מינים", ועל כן יש לחקור תמיד, כפי שנעשה כאן, מה הכוונה לפי העניין.

5. ואחר כך הכחשתי אותו — כלומר: גם לאחר שחזר אליו הספר, לא הביאו יהודה הלוי לפני ידידיו חלפון. הקריאה "גחדתה" בטוחה, אך קיצור לשון זה נראה תמוה במקצת.

7—8. אם תוכל להניעני לכך — בלשון זו, כמו במלים על "הטפשות", לעיל 2, יש צד של הומור. עמ' ב: 1—2. נושא התשובה — האיש שהביא את מכתבו של חלפון ביקש תשובה מיד, כי, כנראה,

היה עליו לחזור אל אליסאנה.

"דודים ערבים בי ולא רגלים" — רוצה לומר: אמנם "רגלוהי דבר אינוש אינון ערביין ביה, לאחר דמיתבעי תמן מובילין יתיה" (סוכה נג, א), אך איני צריך לסמוך על רגליי, שיובילוני אליך, בוטח אני בכוח האהבה ("דודים"), שהיא תפעל זאת.

"קורא אני", בערבית: "אנשד", משמעותה גם הבאת שיר של עצמו וגם שיר של אחר. עדיין לא מצאתי, משירו של מי לקוחות מלים אלו.

ה כתובת : בשלושת המכתבים א—ג אין רמז לשולה. מאחר שכאן ניתן רמז כזה, יש להניח — בהתאם לסגנון המצוי במכתבים מאותה תקופה — שזכר גם השם "יהודה" באותו חלק של הנייר שנקרע. יש גם נימוק פאליאוגרפי לכך: הכתובת מתחילה מצד ימין במרחק של חצי ס"מ משפת הנייר; כמעט ודאי שכך היתה חלוקת הכתוב על-פני הנייר גם מצד שמאל, כלומר, שהיה מרחק של חצי ס"מ לערך בלבד בין האות האחרונה לבין שפת היריעה. הרווח הנותר, כס"מ וחצי, מתאים

בדיוק לכתובת המלה "יהודה" ולהנחת הפסק בינה לבין המלה הקודמת לה. גם המשורר יעקב, בשני מכתביו שנותרו לנו, ע"י למעלה, הערה 7, חותם רק בשמו הפרטי, והוא בא לאחר מליצות ערביות או עבריות בעלות 4 מלים כמו כאן; כך, למשל, במכתב T.-S. 13 J 26 fol. 11 נכתב בצד שמאל של הכתובת: "שומר בריתו הנכסף למראיתו, יעקב" — מליצות שהן דומות גם בתוכן למה שנאמר במכתב שלפנינו.

[הוספה בשעת ההגה]

פרופ' ח. שירמן מעיר, שהמלה "המרשעת" במכתב א, שו' 9, ובשוליים שם, שו' 1, אולי אינה רומזת לאישיות מסוימת, אלא משמשת כינוי למלכות הרשע. אם כך, תתבטלנה המסקנות הכרונולוגיות שהוסקו לעיל, עמ' 401, מתוך זיהוי ה"מרשעת" במלכה דוגיה אוראקה. אך לפי הרגשתי המלים "מתעקשת בכוונות רעות" ו"אינה מוותרת אפילו שעה אחת" מתאימות יותר, כשהכוונה לאדם, ולא לשלטונות סתם.

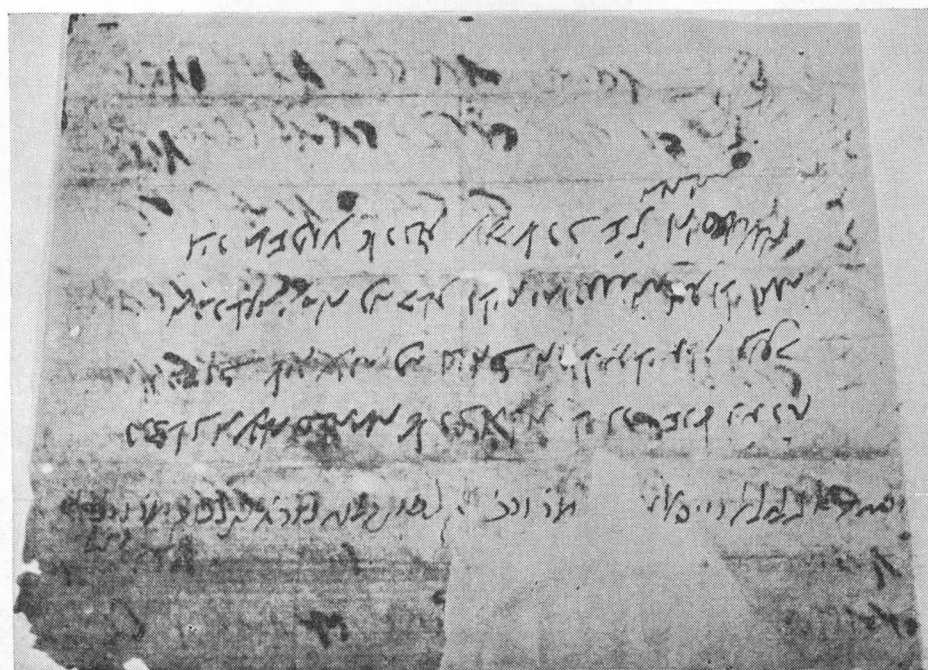
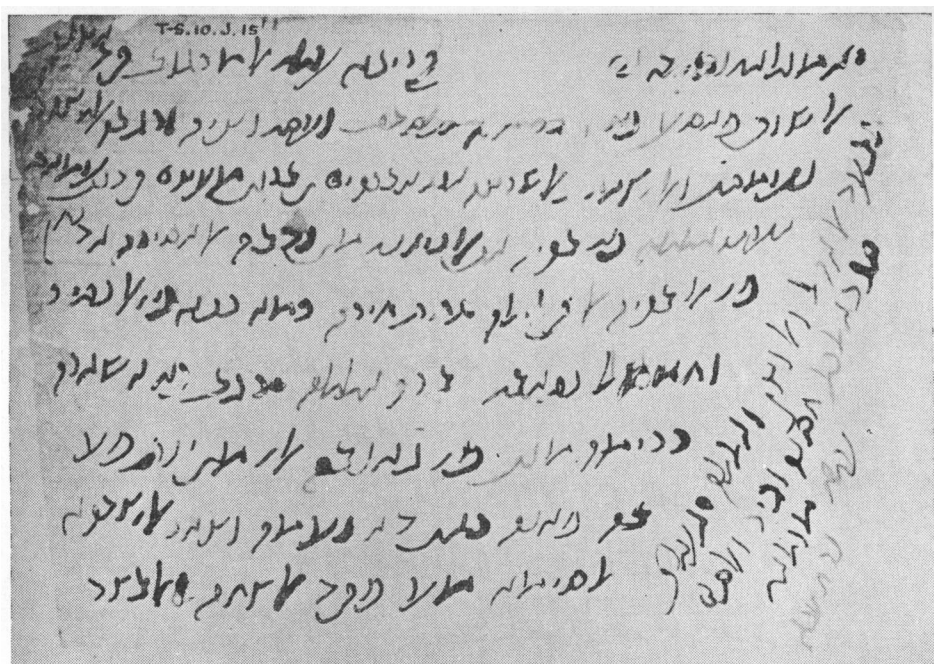
ועוד: אמנם אין אנו יודעים באילו מסיבות באה השבויה בידי שוביה. אך סכום כסף הפדיון (עיין למעלה, עמ' 397—398) מוכיח שלפנינו מקרה רגיל של אדם הנתפס על-ידי שודדים או על-ידי ממשלה זרה — אשה יהודייה, שהיתה בשיירה מוסלמית שנתפסה על-ידי נוצרים. עובדה זו מסבירה גם מדוע פונה ר' יהודה הלוי אל ספרד המוסלמית לשם אסיפת כסף הפדיון].

מכתב א

(U. L. C., T.-S. 8 J 18, fol. 5)

עמ' א (ושוליים)

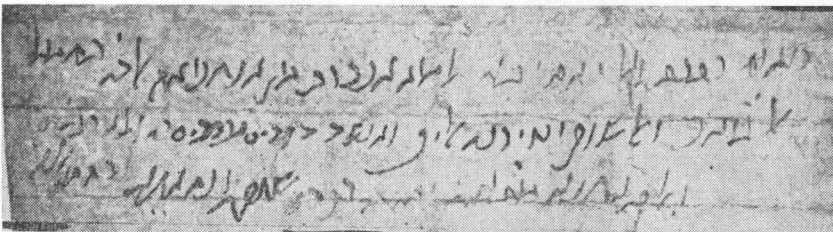
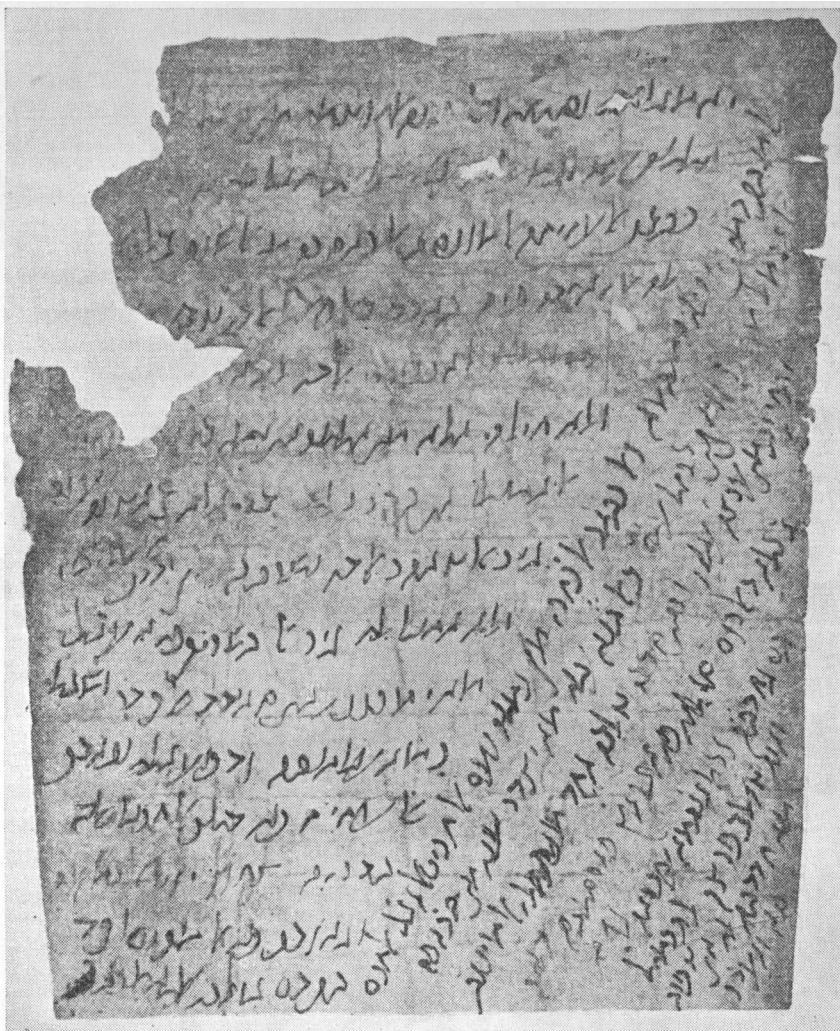
מכתב ב

(U.L.C, T.-S. 10 J 15, fol. 1)

למעלה: עמ' א (ושוליים), למטה: כתובת ותוספה כתובה בכיוון הפוך לכתובת

מכתב ד

(JTS of America, E. N. Adler, Laminated, Uncatalogued, No. 41)
 למעלה: עמ' א (וישוליים), באמצע: עמ' ב, למטה: כתובת (במקור בהיפוך)